

ҚАДИМДА ЎЛЧОВ БИРЛИКЛАРИНИНГ ИФОДАЛАНИШИГА ДОИР**БакироваМафтунахонБаходировна**

Аннотация: ушбу мақолада қадимий ўлчов тил бирликларини таҳлили берилган бўлиб, уларнинг қўлланилиши ҳудудлари ҳам келтирилган. Ўлчов бирликларининг тарихий шакллари миқдорларини аниқ бугунги кундаги ўлчамлар мисолида изоҳланган.

Калит сўзлар: миқдор, оғирлик, узунлик, ўлчов бирликлари, миқдор тартиб сонлар.

“Ўлчовларни бил, бу билимдир!” – деб айтганда, Мирзо Бобур қанчалик ҳақ эканлигини тушуниб етамиз. Дарҳақиқат, “Етти ўлчаб бир кес”, деган нақл бор ҳалқимизда. Нима учун етти марта ўлчаб кесиш керак экан, дейишимиз мумкин ҳозир. Чунки чизғичми, метрли ўлчагичми ё шунга ўхшаш бирон ўлчагич, асбоб олиб, керакли нарсани бир карра ўлчасак кифоя, адашмаймиз-ку! Лекин қадим замонларда аждодларимиз ҳозиргидек ўлчов асбобларига эга бўлмаган. Ҳаёт, тирикчилик эса ер ўлчашни, бирор нарсанинг оғирлиги ё юзини ўлчашни, тақозо этган.

Буюк олим Муҳаммад Хоразмий айтганидек, инсонлар ўз кундалик турмуш уринишларида, ишларида, ер ўлчаш, ариқ ўтказиш ва ҳисоблашларга доир ишларда узунлик, кенглик, баландлик чуқурлик, юза, ҳажм каби ўлчовларни жуда оддий усулда белгилашга мажбур бўлганлар. Бунда киши танаси - бўйи (бел, кўкрак, бўйин), оёғи (товон, тўпиқ, тизза, қадам), қўли (тирсак, қулоч, ҳавуч, қарич, умуман бармоқлар) ва бошқа аъзолари дастлабки ўлчов воситалари сифатида кенг қўлланган. Чунончи, “Узунлиги тахминан ўн қари бўлғай, баландлиги баъзи ери киши бўйи, паслиғи баъзи ер кишининг белиғача бўлғай” (Бобур). Шуниси қизик-ки, ҳатто ҳозирги кунда ҳам ҳисобни оёқ панжалари ва бармоқлари билан аниқлайдиган, одам ва унинг аъзолари сон билан ифодалайдиган ҳарфлар, қабилалар бор. Масалан, Америкадаги ҳинди қабилаларидан таманакиларда одам – 20 (оёқ ва қўлдаги 20 бармоққа кўра), яваликларда қўл - бешдир. Тожик-форс тилларида ҳам 5 сони (панж) “панжа” сўзи билан алоқадор. [1.417.]

Инглиз ва Ўзбек тилларида миқдор даража концепти таҳлили бўйича кўплаб илмий изланишлар олиб борилган бўлиб уларда олимларимиз тамонидан кўплаб назариялар киритилган. Концепт – тушинчаси грекча сўз бўлиб, мазмун моҳият деган маъноларни беради. Қуйида биз инглиз ва ўзбек тилларида миқдор даража концептини, яъни миқдор даража мазмуни ифодаланган гапларни кўриб чиқамиз. Миқдор даража концептини инглиз ва ўзбек тилларида сон сўз туркуми билан ифодаланади. Ўзбек ва инглиз тилларида сонлар маъно ва грамматик хусусиятларига кўра икки асосий группага бўлинади: миқдор (quantity) сонлар ва тартиб (ordinal) сонлар.

Миқдор сонлар предметнинг миқдори, саноғига кўра белгисини; тартиб сонлар эса уларнинг тартиби, сирасига кўра белгисини кўрсатади. Инглиз тилида ҳам сонлар миқдор даража ва саноқ ҳамда тартиб сонларга бўлинади. Миқдор концепти предметларни санаш, доналаш ва тақсимлаб ёки тахминлаб кўрсатиш учун қўлланиладиган воситаларга айтилади. Миқдор даража концепти воситаларини биз сонларда кўрамиз. Соннинг бу тури баъзи грамматик хусусиятларига кўра тартиб сонлардан фарқланади. Бу фарқ қуйидагича: [5.276.]

*Миқдор сўзлари ўзига хос морфологик кўрсаткичларга эга. Тартиб сонлар эса -(и)нчи аффикси орқали ясалади.

*Миқдор сонлар ҳисоб сўзлари (нумеративлар) билан бирга қўлланади.

*Тартиб сонлари бу хил сўзларсиз ишлатилади.

*Миқдор сонлар жуфтлашиб кела олади. Тартиб сонларда бу хусусият кўринмайди.

*Миқдор сонлар бирикмали ҳолда учдан бир, тўртдан уч каби формаларда қўлланади, тартиб сонлар эса бу хилда қўлланмайди.

*Миқдор сонларлар аффиксини олиб кўпинча тахминий миқдор билдирса, тартиб сонлар баъзан -лар аффиксини олиб, отлашади ва кўпликни ифодаловчи от вазифасида келади. Қиёслайлик: Соат у ч-л а р д а йигилиш бошланади. Кампирнинг ёши с а к с о н- л а р д а бўлса керак. Б и ринчилар йиғилишди.

Бошқа тиллардаги каби ўзбек тилида ҳам қадим замонлардан бери авлоддан-авлодга ўтиб келган ўлчовларга (аниқроғи, узунлик ўлчовларига) доир кўпгина сўзлар борки, уларнинг баъзилари устида тўхталиб ўтамыз.

“Қулоч”, Хўш, “қулоч” сўзи асли қандай маънони англатади? XI асрда ўтган буюк тилшунос олим Маҳмуд Қашғарий туркий тилларга оид бўлган “қулоч” сўзини асли “қулоч” сўзи (қўлингни оч), “қулочни ёз” маъносида талқин қилади. “Қулоч” сўзи тожик тилига “қулоч” шаклида, афғон тилига эса “чулач” тарзида ўтган бўлиб, у тахминан 165-175 см га тенг ёки 8 қарич “бир қулоч” бўлган. Бир қулоч турли жойларда турлича бўлиб, Бухорода 142 см, Фарғонада 167 см деб олингандир. [6.56.]

“Қари”, қадимги туркий ёзма манбаларда ҳамда ҳозирги қирғиз, қорақалпоқ каби туркий тилларда қўл учидан тирсаккача бўлган узунликни ифодаловчи сўз. Бу сўз келиб чиқиши жиҳатидан “тирсак” (кенг маънода қўл) сўзи билан алоқадор.

Мўғил, бурят-мўғил ва қалмоқ тилларда эса қўлни “гар” дейдилар. Қирғиз тилида ва ўзбек тилининг баъзи шеваларида (Самарқанд, Қашқадарё вилоятларида) қўлнинг тирсакдан елкагача бўлган қисми “қари” дейилади. Қўй ва эчкининг қўл суяги “қари илик” деб аталади. Манголча “бранғар” (армиянинг ўнг қаноти) ва “жванғар” (армиянинг сўл қаноти) сўзлари ҳам яна шу сўздан (ғар-қари) олинган. Худди шу хилдаги ўлчов бирлиги (ўрта бармоқ учидан

тирсаккача бўлган узунлик) эрамиздан тўрт минг йил аввал Миср эҳромларини қуришда қўлланган. [3.280.]

Умуман, бармоқларнинг турли хил вазиятдаги ҳолатига кўра узунлик ўлчовлари сифатида “қарич”, “суям”, “сарали”, “тутам”, “энли” каби сўзлар кўп ишлатилган. Чунончи, “қарич” бош бармоқ билан жимжилоқнинг, “суян” – бош бармоқ билан кўрсаткич бармоқнинг, “сарали” эса кўрсаткич бармоқ билан жимжилоқнинг ёпиқ ҳолатдаги оралиғини билдирган. Бир бармоқ энига тенг узунлик ўлчови “энлик” дейилган. Аслида эса “энлик” сўзи қадимги туркий тилдаги “алик”, “алига” (қўл) сўзларидан келиб чиққан. Заҳириддин Муҳаммад Бобур бир қадам бир ярим қарич, ҳар қари олти тутамга, ҳар тутам тўрт энликка, ҳар энлик эса олтига арпа донасининг бўйланмасига ёнма-ён қилиб қўйилгандаги масофага тенг бўлишини қайд этади.

“Аршин” сўзи форс тилидаги “араш”, “орон” сўзларидан келиб чиққан бўлиб, тирсак (билак) маъносини билдиради. Бу сўз XVI асрда туркий тиллардан рус тилига ўтган. Аршин турли шаклларда украин, белорус, поляк, чех, словак, болгар, серб-хорват тилларида ҳам учрайди. 1 аршин – бир қадамга тенг.

“Газ” ўлчовини таърифлаганда, масалан: “эни олти, бўйи (чуқурлиги) беш газдан ўн беш газгача қазиладиган ариқнинг узунлиги ўттиз чақирим эди” (А.Қодирий). Бу мисолда “газ” сўзини ёзувчи тахминан 88 см.га барабар узунлик ўлчови сифатида ишлатган. Кўкрак ўртасидан бармоқ учигача бўлган оралиқ “бир газ” ҳисобланган. Бу ўлчов бирлиги Ўзбекистоннинг ўзида ҳам ҳар қайси шаҳар ёки қишлоқларида турлича узунликда ишлатилган. “Газ” Ўрта Осиё, Кавказ, Қозоғистон ҳамда Афғонистон, Эрон, Покистон, Ҳиндистон каби мамлакатларда тарқалган.

1918 йилнинг 14 сентябрида янги ўлчов системасини жорий этишга қарор қилинган. 1927 йилдан бошлаб эса метр системаларидан бошқа ҳар қандай ўлчовлар ман қилинди, шундан кейин узунлик учун – метр, оғирлик учун – килограмм, юза учун – квадрат метр, сифим учун метр кубини ўлчов бирликлари қабул этилди. Лекин, ҳозир ҳам ўз “қаричи” билан ўлчайдиган давлатлар бор. Масалан, Англия ва АҚШ давлатлари ҳамон эскидан қолган ноқулай ўлчов бирликлари “дюйм”, “фут”, “ярд”лардан фойдаланишмоқда.

АДАБИЁТЛАР:

1. Беруний Абу Райҳон. Танланган асарлар, Т V. 1 китоб. Қонуни Маъсудий. 1-5 мақолалар. Таржимон А. Расулов, махсус муҳаррир А. Аҳмедов.– Т.: Фан, 1973. – 417 б.
2. Каменцева Е.И. Историческая метрология.- М., 1978.
3. Воҳидов Ш., Қодиров А. Хронология ва метрология. Қисқача маълумотнома. – Т., Янги аср авлоди, 2010. -56 б.
4. Аҳроров Н. Қадимий ўлчов бирликлари. - Т.: Ўзбекистон, 1996.

5. Хинц В. Мусульманские меры веса с переводом в метрическую систему. Материалы по метрологии средневековой метрологии Средней Азии. – М., 1970. -147 с.

6. Грамм М.И. История цивилизации в зеркале мер, единиц и денег: Занимательная энциклопедия с интернет-адресами. – Челябинск: Аркаим, 2004.-334 с.